

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПОЛОЖЕНЬ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

Здійснено догматичний аналіз суб'єктивних ознак кримінально-правових положень Руської Правди, на підставі якого зроблено висновок про наявність між цими положеннями і положеннями сучасного національного кримінального права спільних юридичних засад, що перманентно забезпечують якість законотворення і правозастосування на різних етапах розвитку української державності.

Ключові слова: Руська Правда, суб'єктивні ознаки злочинів, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину.

Суб'єкт злочину та суб'єктивна сторона злочину є основоположними елементами кримінально-правових положень Руської Правди. Це й спонукало нас провести детальне догматичне дослідження текстів Короткої (Академічний список) та Поширеної (Троїцький список) редакцій названого акта (далі – РП (кр) і РП (пр)).

Питанням вивчення суб'єктивних ознак кримінально-правових положень Руської Правди приділяли увагу такі відомі вчені, як В. К. Грищук, С. В. Кудін, О. О. Малиновський, О. В. Мартинюк, В. О. Меркулова, В. В. Момотов та інші.

Метою наукового пошуку є виявлення закономірностей унормування юридичного змісту суб'єктивних ознак у період існування Руської княжої держави [1, с. 34–39, 39–55].

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що суб'єктом злочину за Руською Правдою була фізична особа, тобто людина. У тексті кримінально-правових положень суб'єкт злочину позначений різними термінами. Зокрема, вбивця названий «мужем» у статтях 1, 10 РП (кр) та 1, 31 РП (пр). Нести відповідальність за нанесення удару вільній людині (статті 17 РП (кр), 65 РП (пр) та за протиправне заволодіння чужим конем (ст. 63 РП (пр) мав «холоп». «Закуп», який вчинив крадіжку, міг бути довічно позбавлений свободи шляхом обернення у повного (обельного) холопа (ст. 64 РП (пр)). «Смерд» підлягав покаранню за позбавлення життя способом мучення (катування) без княжого дозволу такого ж смерда, тобто вільної людини або огнищанина-княжого слуги (ст. 78 РП (пр)). «Господар» карався за незаконну продаж у холопство закупа, що був вільною людиною, але на договірних умовах працював у ньо-

го, або за безпідставне побиття такої особи (ст. 61, 62 РП (пр)). Крім того, у значній частині положень Руської Правди укладачі не персоніфікували особу злочинця якоюсь конкретною назвою. Вони, як правило, використовували займенник «хтось» або йому подібний (ст. 3, 5, 12 РП (кр), ст. 3, 7, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 41, 42, 67, 69, 75, 76 РП (пр)). Інколи диспозиція виписувалася взагалі узагальнено. Наприклад і «Якщо ж ударить...» (ст. 6 РП (кр)), «Якщо уб'ють огнищанина...» (ст. 19 РП (кр)), «Якщо ж вийме меча, але не вдарить, то...» (ст. 24 РП (кр)). В окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, що означали спосіб вчинення злочину – «зłodий» (тать) – ст. 38 РП (кр), ст. 77 РП (пр), або акцентувалася увага на належності порушника закону до верств певних народів, зокрема, варягів, колб'ягів (ст. 11 РП (кр)).

Таким чином, можна стверджувати, що визначення у диспозиціях відповідних ознак суб'єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками.

Ми не знайшли у Руській Правді визначення віку особи, досягнувши якого вона могла нести кримінальну відповідальність. Це підтверджують й інші дослідники, зокрема О. В. Мартинюк, наголошуючи, що «давньоукраїнські джерела кримінального права практично не містять вказівок про вік жінки або чоловіка, з якого могла наставати кримінальна відповідальність» [2, с. 171]. Проте проведений нами системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень названого акта дає підстави припускати, що така відповідальність у Руській

державі стосувалася достатньо зрілих людей як за віком, так і за соціальним статусом.

Так, про вік суб'єктів злочинів, які могли притягуватися до відповідальності, укладачі Руської Правди фактично повідомляють правозастосовувачів, використовуючи спеціальну термінологію у диспозиціях кримінально-правових положень. Наприклад, за вбивство, передбачене у диспозиції ст. 1 РП (кр), мав нести відповідальність муж, що в перекладі з слов'янської та церковно-слов'янської мов означало чоловіка, воїн, тобто зріла за віком і соціальним статусом особа чоловічої статі або одружений чоловік, а не отрок, тобто малолітній хлопчик [3, с. 311; 386]. Професор В. К. Гришук, проаналізувавши дослідження терміна «муж», повідомив, що вчені схильні вважати таким кожна вільну людину, зокрема князівських дружинників, членів їхніх сімей тощо [4, с. 398].

Крім того, ми вважаємо, що є не зовсім коректним припущення О. В. Мартинюка, сформоване на підставі поглядів російського вченого В. В. Момотова, який, ґрунтуючись на положеннях Кормчої книги, дійшов висновку, що не могли нести відповідальності за вчинене вбивство хлопчики у віці до семи років, а тому ймовірно, що вона наставала для них з восьми років. По-перше від 7 до 8 років минає 12 місяців. Тож не зовсім зрозумілою є авторська позиція, згідно з якою «хлопчики віком до семи років не несуть відповідальності за вбивство», але чомусь з «нічого» з'являється «ймовірність» такої відповідальності у восьмирічному віці. І це при тому, що психо-фізіологічний розвиток восьмирічної дитини неістотно відрізняється від семирічної. Особливо в аспекті здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. По-друге, твердження В. В. Момотова, що для середньовічної людини «ґрішити і вчиняти злочин було одне і те саме», зовсім не означає існування в Руській державі конкретно визначеного віку, наприклад 7 років і 1 день, з якого людина могла притягуватися до відповідальності [5, с. 171]. На нашу думку, проведення цим російським автором аналогії між поняттями «ґрішити» і «вчиняти злочин» ґрунтується на положенні теологічного вчення, що і нині визнається християнською церквою, згідно з якими усі діти до семирічного віку є безґрішними. Проте це вчення аж ніяк не орієнтувало світську владу притягувати

малолітню дитину до кримінальної відповідальності, якщо вона вчинить ґріх, який стосовно соціально зрілих людей розцінювався як злочин.

Варто звернути увагу, що у Руській державі не були суб'єктами кримінальної відповідальності челядники, тобто юридично невільні особи, праця яких використовувалася виключно у господарстві їх власників. Зокрема, у ст. 11 РП (кр) зазначено: «Якщо челядин сховається у варяга або колбяга і ті його протягом трьох днів не повернуть [колишньому господареві], то, розпізнавши його на третій день, він [колишній господар] повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривни за образу потерпілому». Аналогічна норма була закріплена також у ст. 32 РП (пр).

Не притягувалися до кримінальної відповідальності також окремі групи холопів, що вбачається зі змісту ст. 46 РП (пр): «Якщо будуть злодії холопи – князівські, боярські, чи церковні, – то їх князь штрафом не наказує, оскільки вони не вільні, але хай їх господар платить вдвічі винагороду потерпілому [позивачу]». Це положення стосувалося звільнення від кримінальної відповідальності саме князівських, боярських і церковних холопів та її трансмісійне покладення на власників таких підневільних людей.

У той же час холопи, які належали іншим власникам, зобов'язані були нести особисту відповідальність за вчинені злочини, навіть якщо їх господар поніс відповідальність за них, заплативши штраф. Це підтверджується ст. 17 РП (кр), де зазначено: «Якщо холоп вдарить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він [господар] може забрати холопа собі, заплативши за нього 12 гривен, а після того, якщо де-небудь зустрине холопа побитий ним чоловік, то може його [холопа] вбити», тобто здійснити акт кровної помсти. Право потерпілого на вбивство холопа-злочинця навіть після сплаченого штрафу, закріплене Ярославом Мудрим у Короткій редакції Руської Правди, було скасоване його синами. Замість помсти способом вбивства вони постановили стягувати з таких холопів грошові штрафи або публічно бити (сікти) їх чи брати з них за безчестя гроші, про що йдеться у ст. 65 РП (пр). Там само (ст. 63 РП (пр)) було закріплено положення, згідно з яким мав нести

особисту відповідальність також холоп, що вивів [украва] чийого-небудь коня.

В Уставі Великого князя руського Володимира Святославовича (рік нар. невід. – 1015) особлива увага зверталася на визнання суб'єктом кримінально-правової відповідальності жінок. На підставі норм грецького Номоканону (збірник християнського церковного права часів Візантії), князь відніс до компетенції церковного суду протиправні для християн дії (злочини), які були характерними для жінок Русі, а саме: чаклунство, нав'язування оберегів від хвороб і наговорів, лікування зіллями, що у дохристиянські часи вважалося соціально корисною діяльністю, та зубоядження (кусання під час сварки чи бійки), а також бійки між батьком і матір'ю, сином і дочкою тощо [6, с. 57]. До речі, подібні злочини були характерними також для жителів інших християнських держав, що мали попередній язичницький період розвитку. Це підтверджується змістом восьмого правила канонічного послання Василія Великого (332–379), архієпископа Кесарії Каппадокійської, до Амфілохія, єпископа Іконійського, що жінки, намагаючись повернути до себе любов, дають декому лікарські сполуки, які призводять до помутніння розуму і смерті потерпілих, а тому такі особи визнаються умисними (вільними) убивцями [7, с. 243–244].

Достовірні відомості щодо суб'єкта злочину ми знаходимо також в Уставі Великого князя руського Ярослава Мудрого, сина Володимира Святославовича. Згідно зі статтями 24, 25 цього акта, не лише чоловіки, а й жінки несли відповідальність перед єпископом і князем за крадіжку конопель, льону, жита, сувоїв тканини чи полотна [8, с. 60].

Суб'єктивна сторона як елемент складу злочину, що характеризує психічну діяльність особи, яка вчиняє (має намір вчинити) злочин, також проявляється у кримінально-правових положеннях Руської Правди. Зокрема, у статті 19 РП (кр) йдеться про таку її ознаку, як вина у формі умислу, а саме: «Якщо вб'ють огнищанина навмисно, то...». Аналогічне підтвердження розуміння русичами суті суб'єктивної сторони ми також знаходимо у змісті статті 7 РП (пр): «Якщо хтось скоїть навмисне вбивство, не під час якоїсь сварки, то...».

На нашу думку, укладачі Руської Правди розумілися не лише на суті умисних дій як таких, що передбачають усвідомлення злочинцем

їх суспільно небезпечного характеру і суспільно небезпечних наслідків та бажання (або припущення) правопорушника їх настання. Вважаємо, що вони володіли також знаннями про зміст необережності як окремої форми вини. Ця наша позиція сформована на тому, що в XI столітті багато русичів, а тим паче тих, хто перебував в оточенні Великого київського князя Ярослава Мудрого та його синів-спадкоємців, були християнами. Їх виховання та навчання проводилося, крім вчителів, також духовними особами християнської церкви, які у своїй діяльності керувалися не лише положеннями Старого і Нового заповітів Біблії, а й правилами святих апостолів, вселенських і помісних соборів та святих отців, окремі з яких глибоко досліджували внутрішній зміст гріха, котрим вважався злочин. Зокрема, Василій Великий, аналізуючи суб'єктивну сторону діяння грішника, стверджував: «Той, хто у гніві на свою дружину вжив сокиру, є вбивцею. Справедливо ж і достойно твоєї розсудливості назгадав ти мені, – писав він єпископу Амфілохію, – щоб я сказав про це ширше, бо велика різниця між вільним і невільним. Якщо хтось, кинувши камінь у пса, чи у дерево, влучить у людину, це є справа цілком мимовільна, й така, що не була у намірі того, хто діяв: бо наміром його було відігнати звіра, чи збити плід, а той, хто зазнав удару, сам по собі наразився на нього, проходячи мимо, отже, це є невільним. Невільним є також і те, якщо хтось, бажаючи когось виправити, вдарить ременем, або жезлом неважким, і битий помре; бо тут розглядається намір, що він хотів виправити того, хто згрішив, а не умертвити. Подібним чином до невільних убивств належить і те, якщо хтось, захищаючи себе у бійці, деревом або рукою, нещадно нанесе супротивникові удар у небезпечне місце, маючи намір заподіяти біль, а не зовсім убити. Але це, на думку Василія Великого, уже наближається до вільного вбивства, бо той хто вжив таке знаряддя для захисту, або нещадно наніс удар, підтвердив те, що не пощадив людину, будучи охопленим пристрастю» [9, с. 242–243]. Пізніше остання теза у Руському праві була сформульована у кримінально-правових положеннях, що стосувалося перевищення меж необхідної оборони особою, яка оборонялася неспівмірними засобами або способами.

Однак варто зауважити, що кримінально-правові положення Руської Правди переважно

визначали умисні склади злочинів. Ця теза підтверджується текстами таких диспозицій: «Якщо холоп вдарить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то...» (ст. 17 РП (кр)), «Якщо [кому-небудь] виб'ють зуб і можна буде побачити у нього в роті кров...» (ст. 68 РП (пр)). З них вбачається, що вчинити кожну з названих дій суб'єкт злочину може лише за наявності усвідомленого ставлення до свого протиправного діяння та його суспільно небезпечних наслідків. Він, безумовно, передбачає можливі форми таких наслідків і бажає або припускає їх настання. Адже без такого бажання особа сама не виконувала б протиправні дії.

Виняток становили злочини з формальним складом, як нині заведено їх називати. У цих складах злочинів ми можемо виявити лише інформацію про бажання злочинця вчинити певну протиправну дію, оскільки укладачі Руської Правди у таких кримінально-правових положеннях уже в ті далекі часи не закладали даних про негативні (злочинні) наслідки. Прикладом норм з формальним складом злочину, на нашу думку, є ст. 33 РП (пр), де зазначено: «Якщо хтось сяде на чужого коня не спитавши [не попросивши], то...», та аналогічна їй ст. 12 РП (кр).

Кримінально-правові положення Руської Правди не містили інформації ні про мотив, ні про мету злочину. Це абсолютно об'єктивно, адже мотив вчинення тієї чи іншої протиправної дії у кожного злочинця індивідуальний, сформований на суб'єктивних уявленнях і потребах. Ідеальну сутність мотиву в певних групах злочинів можна відслідкувати через зміст диспозицій. Найкраще проявляється мотив у складах злочинів, спрямованих проти власності. Його заведено називати мотивом корисливості, оскільки він спонукає особу до вчинення конкретно визначених злочинних дій. У Короткій редакції про такий мотив йдеться у ст. 13, 35, 36, 37, 39, 40. У складі інших злочинів, спрямованих також проти власності, спостерігається мотив, який може проявлятися у формі заздрості, помсти тощо. Залежно від мотиву, що спонукає особу до злочину, формується його мета, задля якої вчиняється протиправна дія. Зокрема, мотив корислі, матеріалізувавшись у крадіжку, дає змогу злодієві незаконно заволодіти чужим майном, а інколи й використовувати його плоди, збільшуючи обсяг та

вартість своєї приватної власності. У той же час мотиви заздрості, помсти та їм подібні, що спонукають злочинця до пошкодження чи знищення майна, мають зовсім інший результат. Майно частково або повністю виходить з власності потерпілої особи, проте не виникає матеріальної користі з таких дій і в злочинця. Можна припустити, що саме з таких мотивів могли вчинятися злочини, визначені у статтях 32 РП (кр) та 76 РП (пр), а саме: підпалення княжої борті, тобто бджолиного вулика чи пасіки в цілому, або за видирання з борті бджолиних гнізд, за які встановлювалося покарання у виді 3 гривень штрафу.

Якщо мотив у злочинця був корисливий, а мета передбачала не знищення борті чи бджіл, а заволодіння медом, то покарання мало зовсім інші межі. Зокрема, згідно зі ст. 76 РП (пр), якщо злочин вчинено у час, коли бджоли здійснювали медозбір, то винний мав сплатити за нанесені збитки з кожного вулика, наповненого медом, 10 кун. Коли ж мед з вулика був вилучений господарем, але його частина залишена для підгодівлі бджіл у зимню пору, то злодій мав відшкодувати збитки у сумі 5 кун за кожний вулик, оскільки вартість викраденого була істотно меншою.

Наведене дає підстави стверджувати, що мотив і мета як ознаки, що характеризують процес інтелектуальної діяльності злочинця, хоч і не описувалися в диспозиції кримінально-правових положень, але враховувалися укладачами Руської Правди, а також у процесі застосування її норм органами, які здійснювали судочинство.

У результаті проведеного дослідження було встановлено таке:

– кримінально-правові положення Руської Правди, що склалися з норм, у яких встановлювалася кримінальна відповідальність за вчинені злочини, у своїй структурі мали такі елементи як суб'єкт та суб'єктивна сторона, що свідчить про єдність структури норм сучасного національного кримінального права з кримінальним правом Руської княжої держави;

– суб'єктом злочину за положеннями Руської Правди могли бути фізичні особи чоловічої і жіночої статі, що досягли зрілого віку, були юридично вільними людьми та могли усвідомлювати зміст своїх дій і керувати ними;

– вина та її форми як ознаки суб'єктивної сторони складу злочинів закладені у кримінально-правових положеннях Руської Правди, мають теоретичне обґрунтування теологів Візантійської імперії, на християнсь-

кому вченні яких формувалися основи писаного кримінального права Руської княжої держави;

– сутність мотиву та мети злочинів як ознак суб'єктивної сторони їх складу, не будучи формально виписаними, становили внутрішній зміст кримінально-правових положень Руської Правди та істотно впливали на ступінь тяжкості протиправних дій і міру покарання винуватих осіб.

Література

1. *Руська Правда*, коротка редакція (за Академічним списком) та *Руська Правда*, поширена редакція (за Троїцьким списком) // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі : навчальний посібник. – К. : КНТ, 2007. – 72 с.

2. *Мартинюк О. В.* Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть) // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, 2005. – Випуск 27. – С. 170–175.

3. *Азбуковник*. – Острог : МММ УПЦ, 2009. – 320 с.; *Ожегов С. Н.* Словарь русского языка. – М. : «Русский язык», 1998. – 750 с.

4. *Грищук В. К.* Кримінально-правовий захист особи за короткою редакцією Руської Правди // *Вибрані наукові праці / В. К. Грищук*. – Львів : ЛДУВС, 2010. – 824 с.

5. *Мартинюк О. В.* Там само. – С. 170–175.

6. *Устав князя Володимира Святославовича* (за списком Історичного музею XV ст.) // Гуз А. М. Історія держави і права України. – Там само. – С. 56–57.

7. *Правила святого Василя Великого* // *Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців*. – К. : «Преса України», 2008. – 366 с.

8. *Устав князя Ярослава Володимировича* (Східно-руська редакція. Коротка група) // Гуз А. М. Історія держави і права України. – Там само. – С. 58–61.

9. *Правила святого Василя Великого*. – Там само. – 366 с.

М. И. Колос

Субъективные признаки криминально-правовых положений Русской Правды

Осуществлено догматический анализ субъективных признаков уголовно-правовых положений Русской Правды, на основании которого сделано вывод о наличии между этими положениями и положениями современного национального уголовного права общих юридических оснований, перманентно обеспечивающих качество формулирования законов и применения их на разных этапах развития украинской государственности.

М. I. Kolos

Subjective Characteristics of the Criminal Legal Provisions of the Ruska Pravda

The article provides dogmatic analysis of subjective characteristics of the criminal legal provisions of the Ruska Pravda; the conclusion is made regarding common legal fundamentals of these provisions and those of modern national criminal law, which permanently provide the quality of law-making and law-enforcement at different stages of development of the Ukrainian statehood.